

Murakkab sintaktik qurilmarda komponentlararo munosabatlar xususida (ingliz va o‘zbek tillari misolida)

*Xamrayeva Zebiniso Xaydar qizi
destiny-xzx@mail.ru
Katta o‘qituvchi, PhD
Samarqand davlat chet tillar instituti*

Annotatsiya. Murakkab sintaktik qurilmalar tilshunoslikning muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, ularning tarkibiy qismlari o‘rtasidagi munosabatlar har bir til tizimi uchun o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Ingliz va o‘zbek tillari misolida ushbu munosabatlarni o‘rganish murakkab sintaktik qurilmalarni tushunish va tahlil qilish imkoniyatini kengaytiradi. Ushbu maqolada murakkab sintaktik qurilmalarning tuzilishi va ularning komponentlararo munosabatlari qiyosiy tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: *murakkab sintaktik qurilmalar, komponentlararo munosabat, gipotaktik munosabatlar, parataktik munosabatlar, teng bog‘lanish, tobe bog‘lanish.*

О взаимоотношениях компонентов в сложных синтаксических конструкциях (на примере английского и узбекского языков)

*Xamrayeva Zebiniso Xaydar kizi
destiny-xzx@mail.ru
Старший преподаватель, PhD
Самаркандский институт иностранных языков*

Аннотация. Сложные синтаксические конструкции являются одним из важных направлений исследований языкознания, а отношения между их компонентами имеют свои особенности для каждой языковой системы. Изучение этих отношений на примере английского и узбекского языков расширяет возможности понимания и анализа сложных синтаксических конструкций. В данной статье дается сравнительный анализ структуры сложных синтаксических конструкций и их межкомпонентных отношений.

Ключевые слова: *сложные синтаксические конструкции, межкомпонентные отношения, гипотактические отношения, паратактические отношения, равноправные отношения, подчинительные отношения.*

About inter-component relationships of complex syntactic constructions (based on the examples of English and Uzbek languages)

*Xamrayeva Zebiniso Xaydar kizi
destiny-xzx@mail.ru
Senior teacher, PhD
Samarkand State Institute of Foreign languages*

Annotation. Complex syntactic constructions are one of the important research areas of linguistics, and the relationships between their components have their own characteristics for each language system. Studying these relationships in the case of English and Uzbek languages expands the possibilities of understanding and analyzing complex syntactic constructions. This article provides a comparative analysis of the structure of complex syntactic constructions and their inter-component relationships.

Keywords: *complex syntactic constructions, intercomponent relationships, hypotactic relationships, paratactic relationships, equal relationships, subordinate relationships.*

Kirish

Tilshunoslik fanida murakkab sintaktik qurilmalar mavzusi azaldan izohtalab bo‘lib kelgan va bugungi kunda ham uning muhokamatalab muammolari mavjud. Buning asosiy sababi shundaki, qo‘shma gapda fikr ifodasi sintaktik shaklning eng yuqori va murakkab pog‘onalaridan birini tashkil etadi. Dunyoning yetakchi ilmiy markazlarida tilshunoslikda ilmiy paradigmalarning o‘zgarishi, globallashuv davrida nutq masalalariga nafaqat madaniy jihatdan, balki uning fundamental muammolariga nazariy yondashish lozim bo‘lgan tadqiqotlar kun tartibiga qo‘yilmoqda. Tilga jamiyatning millatlararo va madaniyatlararo muloqot shakli sifatida qaralishi tobora keng tus olib borayotgan ayni davrda unga xos bo‘lgan borliqning tilda aks etishi, tilning insonda namoyon bo‘lishi masalalariga antroposentrik prizma orqali nazar tashlash hamda uning masalalariga ushbu yondashuv orqali yechim topish tilshunoslik oldidagi vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda. Shu bois ham, til va nutq, uning birliklari, bu birliklarning o‘zaro munosabati, ularning nominativ, kommunikativ va boshqa aspektlarga xos xususiyatlarining ayrimlari munozarali va muammoliligicha qolayotganligi hamada mazkur dissertatsiya ishining shu kabi muammolarni o‘rganishga bag‘ishlanganligi uning dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiq qilingan manblar tahlili:

Ingliz tilshunoslari tomonidan keyingi yillarda murakkab sintaktik qurilmalar tavsifiga qaratilgan tadqiqotlar katta miqdorni tashkil etadi. Xususan, M.A.K. Halliday va K.Matzesson “Funksional grammatikaga kirish” kitobida qo‘shma gaplarni murakkab sintaktik qurilma sifatida tavsiflash jarayonida jummalarni murakkab qo‘shma gaplarga birlashtirishda ma’no yaqinligi inobatga olinishini ta’kidlashgan (Halliday & Christian Matthiessen, 2004; 365). Ular murakkab qo‘shma gaplarga ham, xuddi uning tarkibiy qismi sifatida qaralgan bo‘laklar singari, ma’lum bir vaziyatni ifoda qiluvchi butunlikning tarkibiy qismi sifatida qaraganlar. Mazkur yondashuv semantik nuqtayi nazardan ekanligi izoh talab qilmaydi. Bu o‘rinda mualliflar tomonidan murakkab sintaktik qurilma komponenti sifatida kelgan tub strukturalar yoki tayanch strukturalar integrativ xususiyatiga ko‘ra murakkab qo‘shma gaplarning barcha turdagi tiplari uchun xos ekaniga e’tibor qaratilgan. Mazkur ishda yana bir ahamiyatga molik tomon shundaki, bu o‘rinda mazkur holat barcha turdagi matnlar uchun xosligi alohida ta’kidlangan.

Masalan, *he pointed his arrow, but saw nothing* grammatik jihatdan murakkab qo‘shma gapning tarkibiy qismi sifatida talqin qilinadi. Ammo *he heard the faint rustling of leaves and he pointed his arrow* ushbu jumlaning qismlari bir-biriga semantik jihatdan bog‘lanmagan bo‘lishiga qaramasdan ular temporallik, yoki bo‘lmasa voqe‘likning sababini ko‘rsatuvchi bo‘lak sifatida birlashishi mumkinligi ko‘rsatib o‘tiladi, ya’ni *‘he heard the faint rustling of leaves – keyin/so‘ng [then/so] he pointed his arrow’*. Lekin *he pointed his arrow, but saw nothing*. bilan semantik va grammatik jihatdan bir biriga juda ham yaqin bog‘langanligiga ham alohida e’tibor qaratilgan. Mualliflar xuddi shu o‘rinda yozuchi/so‘zlovchi o‘z fikrini quyidagicha ifodalashi ham mumkin ekaniga ham ahamiyat berishadi: *As he came to a thicket, he heard the faint rustling of leaves, so he pointed his arrow. However, he saw nothing*. Qayd etish lozimki, tuzilgan mazkur mikromatn biroz boshqacha ma’noni ifodalamoqda (Halliday & Christian Matthiessen, 2004; 365).

Biz keltirilgan mazkur fikrga qo‘shilamiz. Biroq, murakkab sintaktik qurilma derivatsiyasida uning sintaktikasiga e’tibor boshqa jihatlaridan ko‘ra alohida ahamiyat kasb etishini ta’kidlashni o‘rinli deb hisoblaymiz. Chunki har qanday semantik salmoq ham muayyan jumlada aks etadi. Shuni nazarda tutar ekanmiz, tub struktura va tayanch struktura asosida shakllangan har qanday sintaktik qurilma, avvalo, murakkab sintaktik qurilma sanaladi, ikkinchidan, bunday qurilmalar lisoniy birliklarning qat’iy qonuniyati asosida derivatsion jarayonning mahsulidir.

J. Miller “Ingliz tili sintaksisiga kirish” kitobida sintaksisni tilshunoslik fanining boshqa sohalaridan ajratib qo‘yishning to‘g‘ri bo‘lmashligini ta’kidlaydi va har biri nisbiy avtonomlikka ega bo‘lgan alohida leksik komponentlar, ular ichida, ayniqsa, fe’llar sintaktik qurilma shakllanishida katta ahamiyat kasb etishini, ular hosil bo‘layotgan murakkab sintaktik qurilmani boshqarishini qayd etadi (Miller, 2002; 47). J. Miller qo‘shma gaplar xususida fikr bildirganida, qo‘shma gapning bir bosh gap va unga ergashgan bir yoki bir necha ergash gapdan tarkib topishini qayd etadi (Miller, 2002: 47). Bosh gapning qurilma tarkibida hokim komponent sifatida tavsiflagan J. Miller ergash gaplarni unga muayyan cheklovlar asosida unga tobelangan bo‘lishini ko‘rsatib o‘tadi. Mazkur ishda bosh gapdagi tushirib qoldirilgan ega, kesim, to‘ldiruvchi va aniqlovchilarning o‘rnini bosish uchun qo‘llanuvchi ega ergash gap, kesim ergash gap, to‘ldiruvchi ergash gap, aniqlovchi ergash gaplar haqida ham ma’lumot berilgan bo‘lib, ularning funksional jihatini shu bosh gapda tushib qolgan shu bo‘lakning o‘rnini to‘ldirishiga ahamiyat qaratilgan. Bu borada muallif mazkur ergash gap turlari o‘zi mansub bo‘lgan murakkab qurilmaning hokim komponentidagi o‘zi xoslangan o‘rnini mazmuniy to‘ldirishini aytib o‘tgan. Masalan:

- a) Elizabeth regretted *that she had met Wickham*.
- b) Catherine feared *that the Abbey was haunted*.

Kelitirilgan misollardagi bu ergash gaplar, odatda, bosh gapdagi oddiy otli birikmalar bilan band bo‘lishi lozim bo‘lgan mavjud bo‘shliqlarni to‘ldiradi (Miller, 2002; 47).

Bizningcha, muallifning ushbu mulohazasi asoslidir. Ammo, fikrimizcha, bu o‘rinda mazkur fikrning o‘zi bilan cheklanish yetarli emas. Bunda qo‘shma gapning bosh gapida tushib qolgan bo‘lak emas, balki tushirib qoldirilgan bo‘lak ekaniga ahamiyat qaratish lozim edi. Chunki bosh gapdagi biror bo‘lak so‘zlovchi yoki yozuvchining maxsus xohish istagisiz tushib qolmadi. Bunday bo‘laklar so‘zlovchi yoki yozuvchi tomonidan maxsus tushirilib qoldiriladiki, pirovard natijada hosil bo‘lgan semantik bo‘shliq tinglochi yoki o‘quvchining e’tiborini tortadi va unda shunga bog‘liq bo‘lgan semantik-kommunikativ ehtiyojni paydo qiladi hamda butun e’tiborini shunga qaratishga majbur qiladi. Ushbu vaziyatda ergash gap shunchaki kutilgan ma’lumoning o‘zini emas, balki uni tom ma’nodagi barcha jihatlar bilan kommunikativ jarayonga taqdim etadi.

S. Grenbaum jumlaning fikr ifodasi, uning semantikasi xususidagi qarashlarga asoslanib, uning ta’rifiga munosabat bildirar ekan, bunday yondashuvga to‘liq qo‘shilmasligini ma’lum qiladi. Mazkur munosabatda qo‘shma gap sifatida shakllangan qurilmada bir necha jumlaning birlashib muloqot tizimida faollik olishi, kommunikativ vazifa bajarishi o‘ziga xos grammatik mezonlarga asoslanishi qayd etiladi (Grenbaum, 1996; 308).

Biz mazkur fikrni ilmiy asosli deb bilamiz. Zotan, to‘liq gaplar to‘liqsiz gaplardan, gapning grammatik mezon talablariga javob bera olmaydigan predikativ-kommunikativ nutqiy qurilmalar, elliptik gaplar – ularning barchasi bir-biridan ma’lum belgilari, ayrim xususiyatlari va struktur semantik, sintaktik-derivatsion tomonlariga ko‘ra farqlanishi isbot talab qilmaydi.

S. Grenbaum murakkab sintaktik qurilmalar tarkibida sodda gaplar teng yoki ergashtirish orqali bog‘lanishi mumkinligini qayd etadi. Muallif qurilma tarkibida teng bog‘langan gaplar struktur jihatdan bir xil grammatik darajaga ega ekanini ta’kidlaydi. Ergash gapli qo‘shma gaplar tipidagi qurilmalar tarkibidagi komponent sifatida kelgan ergash komponent hokim bo‘lakka ergashish, tobelanish yo‘li bilan bog‘lanadi, degan fikrni ilgari suradi. Boshqacha aytganda, u o‘zigacha bu borada aytilgan aksariyat fikrlarga qo‘shiladi (Grenbaum, 1996; 308).

S. Grenbaum bu boradagi fikrlarini davom etirar ekan, uning nazarida, an’anaga ko‘ra, gaplar sodda (ergash gapga ega bo‘lmagan), qo‘shma (ikki yoki undan ortiq tarkibli, ya’ni o‘zaro tenglikka asoslangan – bog‘langan qo‘shma gap; tobe-hokim munosabatli, ya’ni ergashgan qo‘shma gap) va murakkab (bir yoki bir nechta ergash gap bosh gap bog‘langan yoki bir necha bosh gapga bog‘langan ergash gapdan iborat) tiplarga bo‘linadi. Bulardan murakkab tuzilishli qurilmalarning semantik va sintaktik belgilarini aniqlash va asoslash ularni tasniflashda muhim sanaladi. Shu bois ham, bu borada S. Grenbaum teng va ergashtirib bog‘lanishning o‘rtasidagi farqni parataksis va gipotaksis

tushunchalari orqali asoslash kengroq imkoniyat berishini o‘rinli deb hisoblaydi (Grenbaum, 1996; 308).

Biz bu borada S.Grenbaumning mulohazasini ma’qullaymiz. Chunki murakkab sintaktik qurilmalarning har qanday turida ham parataksis, gipotaksis tushunchalari va ularning mohiyati bilan bog‘liq munosabatlar tom ma’noda mujassamdir. Bu sintaktik qurilmaning sintaktikasi bilan ham, semantikasi bilan ham bog‘liqdir.

Fikrimiz dalilini ingliz tilshunoslaridan A.Dovning va F.Loklarning “Ingliz tili grammatikasi” (English grammar) kitobida ko‘rishimiz mumkin. Unga ko‘ra, murakkab sintaktik qurilmani taqazo qiluvchi qurilmada uni tashkil etuvchi gaplar ikki jihatdan bog‘lanadi. Bu – sintaktik va semantik bog‘lanishdir (Downing, 2006; 277).

Mualliflarning ayni masalaga doir qarashlarida, sintaktik munosabatlar, asosan, teng maqomga ega bo‘lgan jumlar o‘rtasidagi ekvivalentlik yoki teng bo‘lmagan maqomga ega bo‘lmagan gaplar o‘rtasidagi tengsizlik munosabatlaridir. Semantik munosabatlar kengaytma tushunchasi ostida guruhlangan bo‘lib, bu orqali bir jumla qandaydir tarzda boshqasining ma’nosini kengaytiradi (Downing, 2006; 277).

Albatta, bu qarashdagi fikr ham avvalgi qarashlarga monand bayon qilinganini kuzatamiz. Biroq, semantik xususiyat borsida aytilgan munosabatda masala mohiyatining yaxshi tavsiflanganini ham qayd etishni o‘rinli deb bilamiz.

M.Tallermanning “Sintaksisni anglash” (Understanding syntax) kitobida muallif gapning bosh harf bilan boshlanib, nuqta bilan tugaydigan (ekstro lingvistik) g‘oyasi bilan ziddiyatga yo‘l qo‘ymaslik uchun men bu o‘rinda aniqroq atama “band” tushunchasini iste’molga kiritishni xohlardim, degan fikrni bildiradi. M.Tallerman “band” atamasini alohida ma’noga ega, u bitta predikatni o‘z ichiga olgan jumla, deb ta’riflaydi. Uning qarashlariga ko‘ra, ba’zi gaplar bir banddan tashkil topgan bo‘ladi.

M.Tallerman qayd etishiga ko‘ra, sodda gaplar faqat bitta banddan iborat va ularning aksariyati yakuniy harakatni o‘z ichiga oladi. Garchi ba’zi tillarda tugallangan harakatni bildirgan fe’l ishtirokisiz yoki umuman fe’lsiz jumlar ham shakllanishi mumkin bo‘lsa ham, mazkur holatni inkor etib bo‘lmaydi. Shu boisdan, shaxs ifodasi asosiy fe’l orqali ham, yordamchi fe’l orqali ham ifodalanishi mumkin. Bu jarayonda yordamchi fe’l har doim asosiy fe’l bilan birga keladi, u odatda shaxs ifodali bo‘lmaydi. Ma’lumki, ingliz tilida jumla tarkibida shaxsli fe’l har doim shaxssiz fe’llardan oldin keladi. Jumla tarkibida agar yordamchi fe’llar mavjud bo‘lsa, unda asosiy fe’l doimo ulardan keyin keladi. Jumladagi fe’lning infinitiv va kesim shakllari ko‘pincha aspektual ko‘makchilar bilan birikkan holda, turli toifadagi nutqiy jihatlarni yetkazib berishga xizmat qiladi. Shuningdek, M.Tallerman tavsifiga ko‘ra, sodda gaplar qo‘shilib, tarkibidagi barcha gaplari bir xil sintaktik maqomga ega bo‘lgan murakkab gap turini hosil qiladi. Bundan tashqari, tobelikka asoslangan gaplar ham mavjud bo‘lib, bunday gap qaysidir ma’noda boshqa gapga bog‘liq bo‘lgan gapdir (Tallerman, 2011; 84). Masalan:

Main clause = matrix clause = root clause.

Subordinate clause = embedded clause (Tallerman, 2011).

Shuni ham qayd etish kerakki, M.Tallerman murakkab sintaktik tuzilishli qurilmalar xususida fikr bildirganida, u mazkur qurilmalarning iyerarxik xususiyatlariga ham ahamiyat qaratgan. Bunda iyerarxik tuzilish nuqtayi nazaridan qaralganda bosh gap murakkab sintaktik qurilma sintaktikasida asosiy o‘rinni egallashi, ergash gap esa, faqat u orqali murakkab sintaktik qurilmaning derivatsion jarayoniga kirib borishini bayon qilgan. Ingliz tili misolida fikrini asoslashga harakat qilar ekan, muallif diqqatni bosh gapning kesimi bo‘lib kelgan fe’lning shakliga qaratadi va uni har doim tugallik semasi bilan mustahkamlanganini e’tiborga oladi. Tobe komponentdagi fe’lda bunday holatning kuzatilmasligini ham eslatib o‘tadi (Tallerman, 2011; 89). Shuning uchun u bosh gapni qurilmadagi asosiy tayanch komponent sifatida qaraydi (Tallerman, 2011; 91).

Biz bu borada M.Tallerman fikrlarini tahlil qilar ekanmiz, uning qarashlari an'anaviy grammatik qonuniyatlar prizmasida namoyon bo'layotganini qayd etamiz. Chunki, tahlillar jarayonida muallif semantik, grammatik va boshqa omillarni keskin farqlamagan.

Ikki qardosh bo'lmagan tillar kesimida, ya'ni ingliz va o'zbek tillarida murakkab sintaktik qurilmalar komponentlararo munosabatlar sintaktik, semantik hamda pragmatik jihatdan qiyoslash natijasida quyidagi xulosalarga kelish mumkin, ya'ni ingliz tilida murakkab gaplarning komponentlari ko'pincha qat'iy sintaktik tartibga ega bo'lib, aniqlik uchun bog'lovchilar muhim rol o'ynaydi, o'zbek tilida esa komponentlararo munosabatlar ko'proq ergash gaplarning joylashuviga va fe'ning zamon shakllariga bog'liq bo'lishi mumkin. Undan tashqari, ingliz tilidagi murakkab gaplarda subordinatsiya keng qo'llanadi, o'zbek tilida esa subordinatsiya bilan bir qatorda koordinatsiya ham keng tarqalgan.

Xulosa

Jahon tilshunosligida va uning ajralmas qismi bo'lgan ingliz, rus, o'zbek tilshunosliklarida murakkab sintaktik qurilmalarning filologik tadqiqi uzoq davrni bosib o'tdi. Murakkab sintaktik qurilmalar va ularning sintaktik va semantik xususiyatlari borasida katta miqdordagi ilmiy-tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Biroq masala mohiyatining o'rganilishida sintaktik, semantik, kommunikativ xususiyatlarning qorishtirib yuborilgani ham ushbu sohadagi masalalar yechimini yanada murakkablashtirib yubordi. Murakkab sintaktik qurilma termini ikki va undan ortiq predikativ markazga ega bo'lgan qurilmalarni taqozo etadi. Biroq fan taraqqiyotining turli davrlarida mutaxassislarining e'tiborida ushbu belgi-xususiyatga asoslanmasdan, sintaktik qurilmaning odatdagi sodda gapga qiyosan o'rganganlari muxtasar xulosalarga kelishga, bunday qurilmalarga oid aniq ilmiy tavsiflarni bayon qilinishiga to'siq bo'ldi. Ingliz va o'zbek tillaridagi murakkab sintaktik qurilmalarni qiyosiy tahlil qilish natijasida ularning tarkibiy tuzilishi, bog'lanish usullari va semantik munosabatlaridagi o'ziga xos jihatlar aniqlanadi. Ushbu o'rganish natijalari tilshunoslik va tarjima nazariyasi uchun muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Downing, A., & Locke, P. (2006). *English grammar: A university course* (2nd ed.). Routledge Press.
2. Greenbaum, S. (1996). *The Oxford English grammar*. Oxford University Press Inc.
3. Halliday, M.A.K., & Matthiessen, C. (2004). *An introduction to functional grammar*. Arnold, a member of the Hodder Headline Group.
4. Khamraeva, Z.K. (2021). The problem with the four conditionals or causality in English. *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(10), 1428-1433.
5. Miller, J. (2002). *An introduction to English syntax*. Edinburgh University Press.
6. Tallerman, M. (2021). *Understanding syntax* (3rd ed.). Hodder Education.
7. Хамраева, З.Х. (2021). Syntactic features of the modern English language. *Международный журнал искусство слова*, 4(2).